

1902'DE KALEME ALINMIŞ BİR LAYİHAYA GÖRE ŞARKÎ RUMELİ
EYALETİ'NDEKİ VE BULGARİSTAN EMÂRETİ'NDEKİ MÜSLÜMAN
HALKIN DURUMU

THE STATUS OF THE MUSLIM PEOPLE IN THE EASTERN RUMELIAN PROVINCE AND
BULGARIAN EMIRATE ACCORDING TO A REPORT WRITTEN IN 1902

Prof. Dr. Rıza KARAGÖZ

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeni Çağ Tarihi Ana Bilim Dalı
Ondokuz Mayıs University, Faculty Art of Sciences, Department of History, Department of New Age
History

rkaragoz@omu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-7268- 6190

Arş. Gör. Sevgi AKKOYUN

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Çarşamba İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeni
Çağ Tarihi Ana Bilim Dalı
Ondokuz Mayıs University, Faculty of Humanities and Social Sciences of Çarşamba, Department of
History, Department of New Age History

sevgi.akkoyun@omu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-6819-7098

İBD

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi – Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities
1/1, Haziran – June 2020 Samsun
E-ISSN: 2717-8072 (Online)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/insanbilimleri>
insanbilimleri@omu.edu.tr

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi (Research Article)**
Geliş Tarihi-Received Date : **27.05.2020**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **05.06.2020**
Sayfa-Pages : **9 – 32**

This article was checked by

Atf – Citation: KARAGÖZ, Rıza – AKKOYUN, Sevgi, “1902'de Kaleme Alınmış Bir Layihaya Göre Şarkî Rumeli Eyaleti'ndeki ve Bulgaristan Emâreti'ndeki Müslüman Halkın Durumu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi (İBD)*, 1/1, Haziran / June 2020, ss. 9 – 32.

Ondokuz Mayıs Üniversitesi
İnsan Bilimleri Dergisi
Journal of Humanities
1/1, Haziran – June 2020
ss. 9 – 32

Makale Türü: Araştırma Makalesi

1902'DE KALEME ALINMIŞ BİR LAYİHAYA GÖRE ŞARKÎ RUMELİ EYALETİ'NDEKİ VE BULGARİSTAN EMÂRETİ'NDEKİ MÜSLÜMAN HALKIN DURUMU*

*THE STATUS OF THE MUSLIM PEOPLE IN THE EASTERN RUMELIAN PROVINCE AND
BULGARIAN EMIRATE ACCORDING TO A REPORT WRITTEN IN 1902*

Prof. Dr. Rıza KARAGÖZ – Arş. Gör. Sevgi AKKOYUN

Öz

Makalede Bulgaristan Emareti Fevkalade Komiseri Ali Ferruh Bey'in 2 Nisan 1902 tarihli layihası değerlendirilmektedir. Layiha Bulgaristan Emaretinde ve Şarkî Rumeli Vilâyeti'nde yaşayan Müslüman Türk halkın dinî ve sosyal durumu hakkında bilgiler içermektedir. Makalenin girişinde Bulgaristan Emareti'nin ve Şarkî Rumeli Vilâyeti'nin kuruluşu özetlenmektedir. Ardından 1878 Berlin Antlaşması'ndan sonra buralarda yaşayan Müslümanların dinî, eğitim ve sosyal durumları, mevcut ikincil literatür taranmak suretiyle kısaca hatırlatılmıştır. Makalenin ikinci kısmında layihanın maddeleri günümüz Türkçesiyle verilmiş ve değerlendirmesi yapılmıştır. Sonuçta ise layihanın yazımından sonraki tarihlerde Bulgaristan'daki Müslüman Türk azınlığın durumuna temas edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ali Ferruh Bey, Bulgaristan Emareti, Şarkî Rumeli, Layiha.

Abstract

The article evaluates the report of Extraordinary Commissioner of Bulgarian Emirate Ali Ferruh Bey, dated April 2, 1902. The report contains information about the religious and social situation of the Muslim Turkish people living in the Bulgarian Emirate and the Eastern Rumelian Province. The establishment of the Bulgarian Emirate and the Eastern Rumelian Province are summarized in the introduction of the article. Then, after the Treaty of Berlin in 1878, the religious, educational and social status of Muslims living here were briefly mentioned by scanning the available secondary literature. In the second part of the study, the articles of the report are presented in today's Turkish and evaluated. As a result, the situation of the Muslim Turkish minority in Bulgaria was emphasized on the dates after the writing of the report.

Keywords: Ali Ferruh Bey, Bulgarian Emirate, Eastern Rumelian Province, Report.

* Bu makale 18-21 Eylül 2019 tarihinde düzenlenen 7. Uluslararası Balkan Tarihi Araştırmaları Sempozyumu'nda Prof. Dr. Rıza Karagöz tarafından sözlü sunumu yapılan bildirinin yeniden gözden geçirilmesi ve genişletilmesi suretiyle kaleme alınmıştır.

1. Giriş

1.1.Layiha ve Yazarı Hakkında Bilgi

Makale konusunun kaynağı 19 Mart 1318 (M. 2 Nisan 1902) tarihinde kaleme alınmış olan bir layihadır. Toplam 16 sayfadan ibaret layiha okunaklı ve temiz bir rika yazıyla yazılmıştır. Sadaret makamına arz edilen layihayı kaleme alan ise o tarihte Bulgaristan Emareti Komiseri¹ görevini icra etmekte olan Ali Ferruh Bey'dir.²

Daha ziyade diplomat kimliğiyle tanınan Ali Ferruh Bey³, 5 Haziran 1865 tarihinde İstanbul'da doğdu. Babası Rumeli Beylerbeyi payeli Kayazâde (Çürüksulu) Reşat Paşa'dır. Eğitim hayatına İstanbul'da başlayan Ali Ferruh Bey daha sonra Adana ve Beyrut'taki okullarda Arapça ve Fransızca eğitimi aldı. Mülkiye Mektebinden mezun olduktan sonra eğitimine Paris'te hukuk ve edebiyat alanında devam etti. Memuriyet hayatına Adana'da tahrirat kâtipliği ile başlayan Ali Ferruh Bey, çok geçmeden bu görevden istifa etti ve tercihini diplomasiden yana kullanarak Temmuz 1886'da Tercüme Odasında işe başladı. Paris'te eğitimine devam ederken Paris Sefaretinde üçüncü kâtiplik yapıyordu. Başarılı ve işinin ehli olması yanında ahlaklı kişiliği ile de öne çıkmış ve terfi ederek sırasıyla Londra Sefareti ikinci kâtipliği, Bükreş Sefareti baş kâtipliği ve Ocak 1894'te tekrar Londra Sefareti baş kâtipliği görevlerine getirilmiştir. 5 Mart 1895'te Petersburg Sefareti müsteşarlığına atanan Ali Ferruh Bey, 1896'da Orta Elçi unvanıyla Washington'a tayin edildi. Ancak bu görevine başlaması 25 Mart 1898'de mümkün oldu. Buradaki görevi esnasında özellikle Ermeni komitelerinin Osmanlı Devleti aleyhindeki faaliyetlerine karşı hem diploması hem de basın kanalıyla mücadele etmiş ve Sultan Abdülhamit'e önemli raporlar göndermiştir.⁴

¹ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas Evrak (Y-EE), 136/32 (Bundan sonra layiha), s. 14.

² Ali Ferruh Bey'in hayatı ve Bulgaristan Komiserliği görevi esnasındaki çalışmaları için bk. Mahir Aydın, "Bulgaristan Komiserliği", *Belgeler*, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, C. XVII, S. 21'den ayrı basım, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, ss. 82-84; Mesut Bakçepinar, *Ali Ferruh Bey'in Bulgaristan Komiserliği Görevi ve Raporları (1902-1904)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Haziran 2019. Bakçepinar bu çalışmasında Ali Ferruh Bey'in İstanbul'a gönderdiği başka bazı raporların içeriği hakkında değerlendirmelerde bulunduğu hâlde bu makaleye kaynaklık eden layihanın sadece çeviri metnini vermekle yetinmiştir (bk. ss. 58-71).

³ Ali Ferruh Bey aynı zamanda farklı alanlarda yazdığı yazıları ve şiirleriyle de tanınmaktadır. Bunlardan bazıları için bk. Eşref Eşrefoğlu, "Ali Ferruh Bey'in Doğu Rumeli'de 'Lisân-ı Osmânî ve Sikke-i Osmânî' Meselesine Ait 1903 Tarihli Bir Raporu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, (Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısı), S. 32, İstanbul 1979, ss. 381-402; Mehtap Erdoğan, "Ali Ferruh'un Şâyân Adlı Eseri ve Bu Eser İçerisinde Yer Alan Terci-i Bend-Müstezad Nazım Şekliyle Bir Manzumesi", *Turkish Studies*, (Prof. Dr. Ahmet Buran Armağanı), C. IV, S. 8, İstanbul 2009, ss. 1189-1211; Emrah Çetin, "Sporla İlgili Türk Basınında Yer Alan İlk Yazı: Ali Ferruh Bey ve 'Eskrim' Makalesi", *JASS (The Journal of Academic Social Science Studies)*, S. 37, Autumn 2015, ss. 149-157. Eserlerinin listesi için bk. Bakçepinar, ss. 28-35.

⁴ Ali Ferruh Bey'in Amerika'daki görevi esnasındaki faaliyetleri hakkında daha fazla bilgi için bk. Bakçepinar, ss. 24-28.

Ali Ferruh Bey, Ağustos 1900'de Amerika'daki görevinden ayrıldı ve İstanbul'a döndü. 20 Ocak 1902 tarihinde Fevkalade Komiser olarak Sofya'ya tayin edilen Ali Ferruh Bey, 4 Şubat 1902'de görevine başladı. Bu görevde iken epeydir mücadele ettiği şeker hastalığına yenik düşerek 20 Ekim 1904'te Sofya'da vefat etti.⁵

Osmanlı Arşivindeki, layihanın da içinde bulunduğu dosyada üç belgeden ibaret olmak üzere Fransızca kaleme alınmış tablolar mevcuttur. Bu tablolarda Emaret ve Eyalet dâhilinde elde edilen ve ticareti yapılan ürün ve bazı eşyanın belli tarihler arasındaki miktarı, fiyatı ve ekonomik getirisi hakkında isim ve rakamlar kaydedilmiştir. Makale kapsamında bu tablolara girilmeden sadece katalogda yer alan ve Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmış layiha konu edinilmiş ve değerlendirilmiştir. Ancak, layihanın içeriği hakkında değerlendirme yapabilmek için önce Bulgaristan Emareti ve Şarkî Rumeli Vilâyeti'nin kuruluş süreci hakkında kısa bilgi vermek faydalı olacaktır.

2. Bulgaristan Emareti'nin ve Şarkî Rumeli Vilâyeti'nin Kuruluşu ve Birleşmeleri

Bulgaristan Emareti'nin⁶ ve Şarkî Rumeli Vilâyeti'nin⁷ kuruluşu, Berlin Antlaşması ile gerçekleşmiş olmakla birlikte her iki siyasî teşekkülün kuruluşuna giden yol çok daha önceki tarihlerde açılmaya başlanmıştır. Bu minvalde Bulgarların bir millet olarak bağımsız bir devlet kurmalarına yönelik ilk faaliyetlerin 18. yüzyılın son çeyreğinde başladığı söylenebilir.⁸

Bulgarların Osmanlı Devleti'nden bağımsızlıklarını almaları için son süreç 1877-1878 Osmanlı - Rus Harbi (Doksanüç Harbi)⁹ ile başlamış oldu. Bu savaşta Osmanlıların ağır yenilgisi, Rusların yukarıda sözü edilen Panslavizm hedeflerine ulaşma noktasında büyük bir adım atmalarına vesile oldu. Savaş sonunda iki devlet arasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması (3 Mart 1878) "Panslavizmin zaferi" olarak kabul edilmektedir.¹⁰ Antlaşma, Osmanlı topraklarını Rusya'nın tarihî planları doğrultusunda parçalarken¹¹ Balkan coğrafyasında yeni devletlerin ve statülerin oluşmasının önünü açtı. Ayastefanos'un şartlarına göre Osmanlı Devleti, toprakları genişletilmiş şekilde

⁵ Bakçepinar, s. 35. Eşref Eşrefoğlu Ali Ferruh Bey'in 20 Kasım 1904 tarihinde vefat ettiğini yazmaktadır. Eşrefoğlu, ss. 390-391, 16 no.lu not.

⁶ Geniş bilgi için bk. Osman Köse, "Bulgaristan Emareti ve Türkler (1878-1908)", *Turkish Studies*, Volume 1/2, Fall 2006, ss. 259-302.

⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, Ankara 1992.

⁸ 1760'larda bir Bulgar keşişin kaleme aldığı Slav Bulgarlarının Tarihi adlı kitap, Bulgar milli uyanışına ön ayak olmuştur. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Rusların Panslavizm politikası çerçevesindeki faaliyetleri sürecin hızlanmasında önemli rol aldı. 1878 öncesi siyasî gelişmelerin kısa tarihi için bk. Köse, s. 263 vd.

⁹ Bk. Mahir Aydın, "Doksanüç Harbi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 9, 1994, ss. 498-499.

¹⁰ Bk. Ali İhsan Gencer, "Ayastefanos Antlaşması", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 4, 1991, s. 225.

¹¹ Kemal Beydilli, "Rusya ('Tarih' ve 'Osmanlı-Rus Münasebetleri' başlıkları)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 35, 2008, s. 265.

Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ın bağımsızlıklarını kabul etmek zorunda kalmıştı. Antlaşmayla sınırları Tuna'dan Ege'ye, Arnavutluk'tan Karadeniz'e uzanan, yani Doğu Rumeli ve Makedonya topraklarının önemli bir kısmını da içerecek şekilde muhtar statüde Büyük Bulgaristan devletinin kurulması kabul edildi. Ancak savaşın galip tarafı olmanın verdiği cesaretle *Şark Meselesini* kendi siyasî menfaatleri doğrultusunda çözmeye çalışan Rusya'ya karşı Avusturya ve İngiltere'den sert tepki geldi. Nihayet üç devletin kendi aralarında yaptıkları görüşmeler sonunda Berlin'de bir kongre toplanması kararlaştırıldı. 13 Haziran 1878 tarihinde toplanan kongre sonunda Ayastefanos Antlaşması ile kurulması öngörülen "Büyük Bulgaristan", Bulgaristan Eمارeti, Şarkî Rumeli Vilâyeti ve Makedonya olmak üzere üç kısma bölünmüş oldu.¹² Bilahare Makedonya toprakları Osmanlı Devleti'ne iade edilirken Şarkî Rumeli Vilâyeti bir müddet Berlin Antlaşması'nda imzası bulunan devletlerin tasvip ve Osmanlı Devleti'nin tayin ettiği Hristiyan (Bulgar) valilerce idare edildi.¹³ Daha başlangıçtan itibaren Şarkî Rumeli'yi kendilerine ait bir parça olarak gören Emarat, "Büyük Bulgaristan" hedefleri doğrultusunda burada ilhakla sonuçlanan hareketlerin planlayıcısı olmuşlardır. Vilâyetteki Hristiyan Bulgarların Müslümanlara yönelik tecavüz ve katliamları yanı sıra ayrılıkçı isyanları, bölgedeki Türk nüfusun peyderpey göçüne sebep olduğu gibi vilâyet topraklarının da Emarat'e ilhakının yolunu açmıştır. Nihayet 24 Mart 1886 tarihinde son şekli verilen İstanbul İtilâfnâmesi ve 5 Nisan 1886 tarihli İstanbul Konferansı'nda büyük devletlerin de onay verdiği kararname ile, Kırcaali ve Ropcoz kazaları Osmanlı idaresine terkedilmek şartıyla¹⁴, Şarkî Rumeli Valiliği Bulgaristan Prenslığı'nin uhdesine bırakılmıştır.¹⁵ Şarkî Rumeli Vilâyeti'nin ilhakıyla istiklal yolunda bir adım daha atan Emarat, Avusturya'nın da yakın desteğini gördüğü süreç sonunda, Osmanlı tarafının II. Meşrutiyet hengâmesi ile meşguliyetinden de istifade ederek 5 Ekim 1908 tarihinde Bulgaristan Krallığı namıyla bağımsızlığını ilan etmiştir.

Berlin Antlaşması'ndan Bulgaristan Eمارeti'nin bağımsızlığını ilan ettiği 5 Ekim 1908 tarihine kadar geçen sürede Osmanlı-Bulgar ilişkileri, Osmanlı Devleti'ni temsilen Sofya'da oluşturulan "Bulgaristan Komiserliği", ve Emarat'ı temsilen de İstanbul'da bulunan "Bulgaristan Kapıkethüdalığı" tarafından yürütülmüştür. Emarat'te sefaret yerine komiserlik tesisi Bulgaristan'ın hukuken hâlâ Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğu anlamına gelmektedir.¹⁶

¹² Ali İhsan Gencer, "Berlin Antlaşması", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 5, 1992, ss. 516-517. Bulgaristan Eمارeti Sofya, Niğbolu, Zıştovi, Rusçuk, Silistre, Varna, Şumnu, Lofça ve Tırnova şehirlerinin bulunduğu toprakları kapsıyordu. (Köse, ss. 268-269). Şarkî Rumeli Vilâyeti ise merkezi Filibe olmak üzere, İslimye, Eskizağra, Tatarpazarcığı, Bergos (Burgaz) ve Hasköy sancakları ve bunlara bağlı 28 kazadan oluşacaktı. Vilâyetin idarî taksimatı hakkında geniş bilgi için bk. Aydın, Şarkî Rumeli Vilâyeti, s. 59.

¹³ Aydın, Şarkî Rumeli Vilâyeti, ss. 117-122.

¹⁴ Osmanlı idaresine bırakılan kaza ve mahaller için bk. Aydın, *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, ss. 288-290.

¹⁵ Aydın, Şarkî Rumeli Vilâyeti, s. 282 vd.

¹⁶ Bulgaristan Komiserliği hakkında geniş malumat için bk. Aydın, "Bulgaristan Komiserliği".

Asırlardır Osmanlı toprağı olarak idare edilen Bulgaristan'ın, 93 Harbi ile başlayan ve akabinde masadaki antlaşmalar ve sahadaki elim olaylarla devam eden ayrılma sürecinde, gerek buralarda yaşayan Türk halkın hukukunu muhafaza etmek gerekse Osmanlı Devleti'nin hükümlerini haklarını devam ettirmek maksadıyla komiserlik teşkili yoluna gidilmiştir.¹⁷ Avrupa devletlerinin, siyasî çıkarları saikiyle Bulgaristan Prenslığı'ne bağımsız bir hükümet muamelesinde bulunmaları neticesinde, esasen Babıâlinin siyasî ve hukukî bir temsilcisi olarak görev yapması beklenen komiserler sanki yalnızca Türk vakıflarıyla ilgilenen bir "evkaf komiseri" gibi görülmüştür. Nitekim en başından itibaren komiserler çoğu zaman Bulgaristan'daki camiler ve vakıf mallarına nezaret eden bir memur gibi mesai yapmışlardır. Bununla beraber hâliyle siyasî ve sosyal içerikli işleri de takip etmişler, mümkün olduğunca Bulgaristan'da Osmanlı Devleti'nin menfaatleri yönünde çaba göstermişlerdir. Bu meyanda Makedonya meselesinin halli, harp esnasında ve sonrasında gördükleri zulüm sebebiyle evlerini ve yurtlarını terk etmek zorunda kalan Türklerin tekrar vatanlarına iadesi, Şarkî Rumeli Vilâyeti'nin ilhakıyla ortaya çıkan siyasî problemlerin çözülmesi, suçluların iadesi gibi konular komiserlerin yoğun mesaisini almıştır.¹⁸ Bu mesai içinde komiserler oralarda yaşayan Türklerin sadece vakıf eserlerini değil, özel mülklerini muhafaza etmek, dinî, sosyal ve eğitim işleriyle ilgilenmek ve İstanbul hükümetini temsilen gerektiğinde her türlü hukukî işlemlerini yürütmekle de meşgul olmuşlardır. Bu arada görevlendirdikleri memurlar vasıtasıyla Varna, Rusçuk, Filibe gibi Türk nüfusun fazla olduğu şehirlerde Bulgar yönetiminin icraatlarını izleyip sürekli olarak İstanbul'a bilgi aktarmayı ihmal etmemişlerdir.¹⁹

3.1878'den Sonra Bulgaristan'daki Müslümanların Durumu

Emaret ve Vilâyet dâhilinde yaşayan Müslüman Türklerin durumu 1878'den sonraki süreçte daha yoğun olmak üzere gün geçtikçe kötüleşmiştir. Baskılar, tecavüzler, hakaretler bölgeyi Müslümanlar açısından yaşanmaz hâle getirdikçe can kaygısına düşen halk, çareyi Osmanlı sınırları içine kaçmakta buldular. Müslüman nüfus, muahedeyi takip eden 20 yıllık sürede iki milyondan beş yüz bine düşmüştür. Azınlık durumuna düşen Müslümanlar sadece nüfus bakımından değil aynı zamanda sosyal hak ve imkânları yönüyle de zor ve sıkıntılı bir süreçle karşı karşıya kalmışlardır.

Berlin Antlaşması'na göre Bulgaristan Emareti ve Şarkî Rumeli Vilâyeti'nde yaşayan Müslümanların din, eğitim ve hukuk işleri müftüler tarafından yürütülecekti. Bu müftüler, İstanbul'daki Meşihate bağlı idi.²⁰ Emaret'teki Müslümanlara ait vakıfların işlemlerinden de müftüler sorumlu olacaktı. Esasen bu durum Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan Müslümanları

¹⁷ Aydın, "Bulgaristan Komiserliği", s. 72.

¹⁸ Aydın, "Bulgaristan Komiserliği", ss. 73-74.

¹⁹ Bakçepınar, ss. 15-16.

²⁰ Osman İbrahimov, *1877-1908 Yılları Arasında Bulgaristan Müslümanlarının Dinî Kurumları*, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016, s. 28 vd.

üzerindeki eski hukukunun korunduğu anlamına geliyordu.²¹ Ancak Bulgar Hükümeti 2 Temmuz 1880'de çıkarttığı Bulgaristan Müslümanlarının dinî idarelerine dair nizamname doğrultusunda müftülerin Bulgar memuru sayılmaları ve maaşlarının da Bulgaristan Emareti'nce ödenmesi uygulamasını başlattı.²² Bu durum Berlin Antlaşması'nın ilgili maddelerine aykırı olarak Emaret hükümetinin müftülüklerin özlük işlerine doğrudan müdahale etmesi demekti.²³

Bulgar hükümetinin talimatnamesine mukabil Osmanlı tarafı Berlin Antlaşması hükümleri doğrultusunda Emaret ve Vilâyet'teki müftülerin seçimi, tayini ve görevden alınmasıyla ilgili düzenleme yapmıştır. Buna göre Vilâyet'teki her bir sancağın Müslüman halkı, aralarından ehliyet ve liyakat sahibi birini müftü adayı olarak belirleyebilecekti. Aday Filibe müftüsünün başkanlığındaki bir heyet tarafından imtihandan geçirilecekti. İmtihanda başarılı olan adayın adı valiye bildirilecek, o da durumu Bâbîâlîye arz edecekti. İstanbul'da Meşihat durumu inceledikten sonra Sadaret vasıtasıyla atama işlemi padişahın tasdikine sunulacaktı. 24 Eylül 1881 tarihli padişah iradesiyle tespit edilen esaslar dâhilinde müftülerin beş yıl görevde kalması, maaşlarının Osmanlı Evkaf Hazinesince ödenmesi, azillerinin de Meşihatın görüşüne bırakılması kararlaştırılmıştır.²⁴ Diğer taraftan Berlin Antlaşması gereğince Şarkî Rumeli Vilâyeti'nin dâhili işlerini düzenlemek üzere oluşturulan Avrupa Komisyonu da bir talimatname hazırlayarak benzer hükümler tespit etmiştir.

Bulgar hükümeti, Berlin Antlaşması'na ve yukarıda belirtilen düzenlemelere aykırı olarak kendi hazırladığı talimatnameyi uygulamaya devam etti hatta 15 Eylül 1895 tarihinde yürürlüğe giren "Müslümanların Dinî İdarelerine Dair Talimatname" ile Bulgaristan'daki dini örgütlenmeyi kendi kontrolü altına alma yolunda daha farklı uygulamalar da başlattı.²⁵ Aynı zamanda Bulgaristan'daki müftülerle Meşihat makamı arasındaki ilişkileri de düzenleyen bu talimatnameye karşı Osmanlı Devleti'nin başlattığı girişimlerden bir sonuç alınamadı.²⁶

Bulgaristan Emareti'nin kurulmasından sonra, vakıfların durumunda ve idaresinde hukukî açıdan önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Berlin Antlaşması'nın 12. Maddesi hükmünce Emaret'teki "*emlak-i miriye ve mevküfenin Bâbîâlî hesabına suret-i ferağ ve istimaline müteallik işlerin cümlesine ve bunlarda bir ilişiği bulunacak efradın mesâlihini iki sene zarfında tesviyeye memur*" olmak üzere bir Türk-Bulgar Komisyonu kurulması öngörülüyordu.²⁷ Türk ve Bulgar yetkililerden oluşan bu komisyon²⁸ vakıflar

²¹ Emine Bayraktarova, *Bulgaristan'daki Müslüman Azınlıkların Statüsü (1908-1919)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2009, ss. 89-90.

²² İbrahimov, ss. 32-37.

²³ Bulgar Hükümeti'nin talimatnameye dayanarak yaptığı atama ve aziller hakkında bk. Bayraktarova, s. 90.

²⁴ Aydın, *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, s. 206.

²⁵ İbrahimov, s. 58 vd.

²⁶ Bayraktarova, ss. 93-95.

²⁷ Mehmet İpşirli, "Bulgaristan'daki Türk Vakıflarının Durumu (XX. Yüzyıl Başları)", *Bellekten*, C. LIII, S. 207-208, 1989, s. 680.

ve mîrî arazi üzerinde inceleme yaparak Bulgaristan'daki evkafı beş kısma ayırıp, bunlar hakkında bilgiler vermiştir.²⁹

Komisyon, 1 Nisan 1880-11 Kasım 1881 tarihleri arasında toplanan 56 oturum boyunca mîrî emlak kavramının içeriğini tartışmaktan öte geçemedi. Bu süre zarfında sorunun çözümü bir yana, mîrî emlakın muhtevası üzerinde bile uzlaşmaya varılamadı. Bunun üzerine 2-14 Eylül 1882 tarihlerinde yapılan 57. oturumda tarafların mîrî emlakın muhtevası konusundaki görüşleri tartışma dışı tutularak müzakereye devam edildi. Bu sefer de Bulgar komiserlerin Emaret'teki vakıf eserlerini gösteren bir *emlâk-i mevkufe defteri* hazırlanması konusundaki ısrarları yüzünden ilerleme kaydedilemedi. Yaklaşık iki yıl boyunca aralıklarla devam eden müzakerelerden bir sonuç alınamayınca 20 Şubat 1885'te toplanan 83. oturumdan sonra komisyon tatil edildi.³⁰

Komisyonun Bulgar üyeleri ile Osmanlı heyeti arasındaki en önemli anlaşmazlık, kullanılmayan cami, medrese, mektep ve diğer hayır eserlerinin ve bunlara ait gelir kaynaklarının hukuken hangi tarafa intikal edeceği konusuydu. Türk heyeti bu eserlere ait her türlü hakkın vârislere ve Müslüman cemaate ait olduğu konusunda ısrar ediyordu. Ancak Bulgar tarafı Osmanlı Devleti'nin bu eserler üzerindeki hakkını kabul etmek istemiyordu.³¹ Hatta sokakların genişletilmesi gereğini ve eserlerin harabiyetini bahane ederek çok sayıda Türk-İslam vakıflarını yavaş yavaş yıkmaya ve zapt etmeye başladılar. Türk komiserliği bu haksız ve gayri insanî davranış karşısında direniş göstermişse de bundan bir sonuç alınamadı.³² Bunun üzerine Bâbîâlî, meseleyi sürüncemede bırakarak müşkülât çıkardığı ve bu esnada vakıf eserlerini dilediği gibi kullandığı gerekçesi ile Bulgaristan'ı Berlin Antlaşması'nı imzalayan devletlere şikâyet etti.³³

1891 ve 1892'de komisyonun yeniden toplanması için Bâbîâlî tarafından çalışma başlatıldı. 1894'te Maliye Nezareti, komisyondan Bulgaristan'daki vakıflar ve bunların durumuna ilişkin bir rapor hazırlanmasını istedi. Komisyon hazırladığı raporu 1895'te Bâbîâlîye sundu ama vakıf sorununa çözüm getirecek başka bir icraatta da bulunamadı. Nitekim Bulgar hükümetleri 1878-1908 yılları arasında vakıf eserlerini ve bunlara bağlı emlak ve dükkânları tek taraflı olarak tasarruf ederek yıkım, kiraya verme, satış ve başka amaçlarla kullanmaya hakkı olduğu iddiasını devam ettirdi. Bulgaristan'daki Osmanlı mîrî ve vakıf emlaki sorunu ancak Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti'ne karşı borçlarını tasfiye ettiği 1909 yılında çözümlenebildi.³⁴

²⁸ Komisyon üyeleri için bk. Aşkın Koyuncu, "Bulgaristan'da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 20, 2006, s. 214.

²⁹ 1. Camiler, mescidler, medreseler, imaretler, tekkeler Müslümanlara mahsus hayır kurumlarıdır. 2. Evler, hanlar, hamamlar ve "icâre-i vâdeli" vakıflar. 3. İcareteynli vakıflar. 4. Mukataalı Vakıflar. 5. Vakıf arazi. Bk. İpşirli, ss. 681-683.

³⁰ Koyuncu, ss. 214-215.

³¹ Bayraktarova, s. 172.

³² İpşirli, s. 683.

³³ Koyuncu, s. 215.

³⁴ Osmanlı mîrî ve vakıf emlaki sorunu, ancak Bulgaristan'ın 5 Ekim 1908'de tam bağımsızlığını ilan etmesinden sonra Osmanlı Devleti'ne karşı borçlarını tasfiye ettiği

1878 sonrası Bulgaristan Emareti'ndeki Müslümanların eğitimi meselesi tartışmalı konulardan birisi oldu. Berlin Antlaşması'nda, Bulgaristan'daki Müslüman mekteplerine dair açık bir hüküm yer almıyordu. Eskiden olduğu gibi mektep ve medreselerde, Osmanlı eğitim sistemine ve kurumlarına bağlı olarak eğitim faaliyetlerine devam ediliyordu.³⁵ Ancak 1877-1886 yılları Bulgaristan'da Türk eğitiminin gerilediği bir dönem olmuştur.³⁶ Bu dönemde Bulgar Hükümeti tarafından medrese ve mekteplere karşı kasıtlı bir hareket başlamış, binaların önemli bir kısmı yıkılmıştı. Türk vakıf malları geniş ölçüde yağma ve gasp edildiği için mektep ve medreselerin gelir kaynakları yok olmaya başlamıştı.³⁷ Binaların içleri boşaltılıp, eğitim öğretim araçları da Bulgarlarca yağmalanmıştı. İyi durumdaki okul binaları ise Bulgarlarca zapt edilmiş, Türkler elverişsiz binalarda öğretim yapmak zorunda bırakılmışlardı.³⁸

Bu yıkım ve yağmalara karşı İstanbul Hükümeti, yeni kurulan Bulgar hükümetine çeşitli protesto notaları vermişti. Ancak protestolara rağmen, mektep ve medrese binalarının yıkımına devam ediliyordu. Berlin Antlaşması gereğince Bulgaristan'daki Türklere azınlık haklarını ve milli kültür kurumlarını koruma hakkı tanınmıştı. Bu nedenle İstanbul Hükümeti, Antlaşmaya imza atan diğer devletlere başvurdu. 22 Aralık 1881 tarihli bir genelge ile Bulgaristan'da yaşananlar, imzacı devletlere etraflıca bildirildi ve Türklere ait mektep ve medreselerin yıkımlarının durdurulması istendi. Ancak bundan istenen sonuç alınamamış ve yıkımlar, aralıklı olarak yer yer devam etmiştir.³⁹

Bulgaristan'ın 30 Ocak 1885 tarihinde çıkardığı "kamu ve özel okullar kanunu" ile Türk okullarına "özel okul" statüsü verildi. Bu kanun gereğince Türk okulları yılda bir kez yapılacak olan devlet yardımı dışında hükümet veya şehir konseylerinden herhangi bir maddi destek almayacaktı. Kanun sonrası Bulgar hükümetinden Türk okullarına yılda bir kez olmak üzere bir miktar para verilmeye başlandı. Aynı kanunla Türk çocukların okuyacağı mekteplerde görev alacak öğretmenlerin Bulgar vatandaşı olmaları ve giderlerin gelirlerden fazla olması durumunda okulların yaşatılması için cemaat arasından bağış

1909 yılında, Osmanlı Devleti'nin 93 harbinden dolayı Rusya'ya ödemesi gereken 125.000.000 frank tazminata mahsup edilerek çözümlenebildi. Bu tazminatın 43.000.000 franklık bölümü miri ve vakıf emlakine aitti. Koyuncu, ss. 215-216.

³⁵ Bayraktarova, s. 198.

³⁶ Bilal N. Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, Ankara 1986, s. 32.

³⁷ Bulgaristan'daki Türk okullarıyla diğer cemaat ve milliyet mensuplarının okullarına yapılan harcamalar arasında uçurum vardır. Örneğin 1894-1895 eğitim yılında Türk ibtidaisine okul başına 208 leva harcanırken aynı seviyedeki bir Bulgar okuluna 2.485, Ermeni okuluna 2.946, Rum okuluna 3.007, Yahudi okuluna 5.074 leva harcama yapılıyordu. İbrahimov, s. 103. Genel olarak Emaret zamanında Bulgaristan'daki Müslümanların eğitimi konusunda geniş bilgi için bk. aynı eser, s. 93 vd. 1878-1908 yılları arasında Bulgaristan'daki okullara Osmanlı Devleti tarafından yapılan yardım ve harcamalar için bk. Milena Methodieva, *Pan-İslam, The Porte and Education: Ottoman Support For Muslim Schools in The Bulgarian Principality 1878-1908*, (Basılmamış Doktora Tezi), Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.

³⁸ Şimşir, s. 34 ve ss.37-38.

³⁹ Şimşir, s. 34.

toplanması da kararlaştırıldı.⁴⁰ Böylece Türk azınlık okulları üzerinde Bulgar yönetiminin kontrolü artmış, yerel Bulgar görevlilerinin okullarla ilgili yetkileri genişletilmiş oluyordu.⁴¹

1886-1893 yılları Bulgaristan'da Türk eğitiminin yeniden kendine gelme çabalarıyla geçti. 1894 yılında genel okul sayımı yapıldı.⁴² Türk-Müslüman nüfus oranının yüksek olduğu Şumnu, Varna, Razgrad, Rusçuk ve Silistre gibi Bulgaristan'ın kuzeydoğu tarafındaki yerlerde okul sayısı da diğer yerlere göre daha fazlaydı.⁴³

1898 yılında uygulamaya konulan maarif nizamnamesine, Müslüman mekteplerine sancak ve belediye meclislerinden yardım yapılamayacağına dair bir madde eklendi. Böylece mekteplerin bütçeden yardım almasının önü kapatılmış oluyordu. Nitekim yeterli maddî yardım alamayan Türk okulları kapanmaya başladı. Çocuklarının eğitim gördüğü mekteplere gereken yardımı toplamak ve bu kurumları ayakta tutmak için kendi imkânlarını devreye sokmaya çalışan Müslüman halkın çabaları da yetersiz kaldı. Bulgaristan'daki Müslüman ahali bu süreçte Osmanlı Devleti'nden istedikleri para ve öğretmen desteği sayesinde okullarda eğitimi sürdürmeye çalıştılar.⁴⁴

Aşağıda içeriği verilen ve değerlendirmesi yapılan layihanın yazarı Ali Ferruh Bey, 1900'lü yıllara girerken yukarıda ana hatlarıyla temas edilen sorunları yerinde tespit etmek ve çözüm önerileri sunmak üzere "Fevkalade Komiser" sıfatıyla görevlendirilmiştir.

4.Layihanın İçeriği

Layihanın ilk sayfasındaki "*Bulgaristan Emareti ve Şarkî Rumeli Eyaleti'ndeki Müslümanların Durumu*" şeklindeki ibare içerik hakkında fikir vermektedir. Layihada Şarkî Rumeli Eyaleti'yle Bulgaristan Emareti dâhilinde yerleşik olan Müslüman halkın dinî işleri ve diğer bazı sorunları, bunların sebepleri ayrıntılı olarak anlatılmakta ve çözüm yolları hakkında önerilerde bulunmaktadır.

İçeriği itibarıyla layihayı iki kısma ayırmak mümkündür. İlk kısımda genel bir durum tespiti yapılmakta ve problemlere temas edilmektedir: Berlin Antlaşması'ndan sonraki çeyrek asırlık zamanda meydana gelen hareketlilikler neticesinde Eyalet'te ve Emaret'te yaşayan Müslüman nüfusun sayısı yarım milyona inmiştir. Geçen bu süre zarfında Müslüman toplumun sosyal, kültürel ve dinî durumunda da bir ilerleme ve gelişme kaydedilmemiştir. Bu durum mevcut nüfusun *maarif gibi bir hidayet rehberine nail olamamalarından* kaynaklanmaktadır. Osmanlı Devleti'nde ilim ve eğitim faaliyetleri bakımından en parlak zamanların yaşandığı bu dönemde söz konusu bölgede yeterince ve

⁴⁰ Bayraktarova, s. 198.

⁴¹ Şimşir, s. 42.

⁴² Türklerin öteden beri burada ezici çoğunlukta olması ve 1877-78 savaşıdan çok büyük zarar görmemesi nedeniyle Türk okullarının yüzde altmış kadarı bu bölgede toplanmıştır. Bulgaristan'da Türk ilkokul, öğretmen ve öğrenci sayısını gösterir tablo için bk. Şimşir, s. 36.

⁴³ Şimşir, s. 35.

⁴⁴ Bayraktarova, ss. 204-206.

layığıyla herhangi bir icraat yapılamamıştır. Bunun bir sonucu olarak Müslüman halkın sosyal durumu kötüleşmiş, düşünce ve ahlakı bozulmuştur. Birbirine muhalif siyasî ve sosyal fırkalara ayrılan Müslüman halkın aralarında var olması gereken birlik gücü zaafa uğramış ve belirgin bir şekilde çöküş emareleri baş göstermiştir.⁴⁵

Layihada, Emaret ve Eyalet'teki Müslüman ahali "kasabalı" ve "köylü" olmak üzere iki sınıfa tasnif edilmiştir. Kasabalarda yaşayanlar maarif ve evkaf komisyonları azalığı, belediye başkanı yardımcılığı, müftülük veya Sobranya üyeliği gibi idarî görevler yapabilmektedir. Ancak bu gibi memuriyetleri elde edebilmek için insanlar "partizanlık" yaparak siyasî kavgalara girişebilmektedir. Hatta bir partiye üye olanlar, başka bir parti mensubunu "can düşmanı" olarak tanımlayabilmektedir. Kişisel menfaatlerin tetiklediği rekabet ortamında, söz konusu memuriyetleri kolay yoldan elde etmek için işbirlikçilik yapanlar da vardı. Elde ettikleri bu memuriyetleri, kendilerine muhalif olan Müslümanlara *zulüm ve tahakküm ettikleri birer fesat aleti* olarak kullanmaktadırlar. Öte yandan köylü sınıfı gerek aşar ve ağnam gibi vergilerin tahsili sırasındaki adaletsizlikler sebebiyle gerekse işlerini istedikleri şekilde gördürebilmek maksadıyla çaresiz bu *kasaba sergerdelerine* itaat etmektedir. Siyasî partiler ise kendilerini seçtirmek ve böylece daha çok para kazanmak için köylülerin reylerine ve keselerine muhtaçtı. Kasabalılar arasındaki nifak ve ahlak bozukluğu köylülere de sirayet ettiğiinden "hamiyet ve milliyetseverlik" gibi insanî meziyetler gittikçe yok olmaya başlamıştır. Bu durum, Müslüman toplum içinde giderilmesi ciddi bedellere mâl olan nifak ve pişmanlıklar ortaya çıkarmaktadır.⁴⁶

Ali Ferruh Bey'e göre bütün bu üzüntü verici hallerin tek sebebi eğitim yetersizliğidir. Bu sebeple bu derdin devası da ancak ilim ve irfan nuruyla aydınlanmakta yatmaktadır. Fakat bu işle mükellef olanlar görevlerini yapmamaktadır. Maarif-i İslamiye Komisyonu azalığına tayin edilmiş olanlar mekteplerin tanzim ve ıslahına gayret edecekleri yerde Emaret'in verdiği yardım paralarını ceplerine atmayı adet edinmişlerdir. Bu yüzden aylarca maaşlarını alamayan muallimler geleceklerinden endişeli ve karamsardılar. Altı yedi aydan beri maaşını alamamış muallimler vardır. Öte yandan muallim tayinlerinde de partizanlık devrededir. Bir şekilde mekteplere tayin edilen muallimler encümen azalarının *bendeleri* olmaktadır. Bu durumun tabii bir sonucu olarak bir muallimde bulunması gerekli olan ehliyet ve meziyetler artık aranılmamaktadır. Aranılsa bile encümen azalarında o meziyeti görececek ve değerlendirecek vasıflar yoktur. Bu sebeple meselâ Şumnu, Silistre, Rusçuk, Filibe, Varna gibi kasabalara tayin edilmiş olan muallimlerin vazifelerini ne şekilde yerine getirdikleri hususu araştırmaya muhtaçtır.⁴⁷

Müslümanlara ait vakıfların gelirleri evkaf komisyonlarının ve bu vakıflara kanunen nezaret etme hakkını ellerinde bulunduran müftülerin ve mütevellilerin hedefi hâline gelmiştir. Onlar da bu işi yaparken kişisel menfaati ve çalmayı adeta mecburiyet olarak görmektedir. Vakıf gelirleri ile geçimlerini sağlayan cami imamı ve hizmet erbabına hak ettiklerinden çok

⁴⁵ Layiha, s. 1.

⁴⁶ Layiha, s. 2.

⁴⁷ Layiha, s. 2.

az bir maaş ödenmektedir. İlâveten vakıfların yerleşim yerleri belediyeler tarafından müsadere edilerek gelirlerine el konulmaktadır. Örneğin aylık 1.500 Frank geliri olan Tırnovi İslam evkafı belediye tarafından kabz edilmiştir. Vakıf camiinde görevli olan imam ve müezzine verilmekte olan maaş ise sadece 40 Franktır.⁴⁸

Layihanın ikinci kısmında Müslüman unsurların içine düştüğü esef verici hâllerden kurtulması için çareler bulunması gerektiğine dikkat çekilmektedir. Aksi halde hem doğacak mahzurların önünü almak hem de bu vaziyetin manevi mesuliyetinden her yönüyle uzaklaşmak mümkün olamayacaktır. İşte bu düşünceyle Ali Ferruh Bey Sofya'da memur olduğu iki aydan beri yaptığı tahkikatın bir neticesi olarak düşündüğü tedbirleri *bir fikr-i icmalî olur mütalaasıyla* birkaç başlık altında toplamakta ve Osmanlı hükümetinin dikkat nazarına arz etmektedir.⁴⁹

4.1.Eğitimle İlgili Öneriler

Eğitimle ilgili öneriler 7 maddede toplanmıştır:⁵⁰

1 – Maarif Nezaretinde *Meclis-i Kebir-i Maarif* oluşturulmalıdır. Şarkî Rumeli İslam cemaati reisi Ali Haydar Beyefendi'nin riyaseti altında veya ayrıca bir hususi şube açılmalıdır. Komiserlik nezdinde de kâtip unvanıyla bir maarif müdürü tayin edilmelidir.

2 – Bulgaristan Eمارeti ve Şarkî Rumeli Eyaleti dâhilindeki kasabaların hepsine dirayetli, sadakat sahibi ve namuslu, yüksek mektepten mezun bir muallim tayin edilerek mektebin ıslahı ve ihtiyaç duyulan muallimlerin seçimi gibi işler onun sorumluluğuna verilmelidir. Maarif müdürünün nezareti altında yapılacak bu işler için müftü ve encümenin muvafakati de alınmalıdır.

3 – Eمارet ve Eyalet'teki ibtidaî ve rüşdî mekteplerine mahsus olmak üzere, Maarif Nezaretince umumî bir ders ve idare programı tanzim edilmelidir.

4 – Hasılat fazlasının mekteplere bırakılması hakkında Bulgaristan Evkaf-ı İslamiye Nizamnamesi'nde özel maddeler vardır. Bu maddelerdeki ahkâmın uygulanması sağlanarak bundan istifade edilebilmesi için müftülere tembihte bulunulmalıdır. Bu konuda gereken başka tedbirler de alınmalıdır.

5 – Eمارet tarafından yapılan nakit yardımlara rağmen muallim aylıklarının ödenmesinde yetersiz kalınan yerler için hükümet inayeten fedakârlıkta bulunmalıdır.

6 – Maarif müdürü senede iki defa mektepleri teftiş etmeli ve vakıflarla ilgili muameleyi tetkik etmek üzere kasabalara gitmelidir. Ayrıca imtihan cetvelleri muallimler tarafından muntazaman tutulmalı ve Maarif Nezaretine gönderilmelidir.

7 – Söz konusu mekteplerde tahsilini tamamlayarak şehadetname almaya hak kazanan sınıf birincisi, ikincisi ve üçüncülerine teşvik maksadıyla münasip birer hediye verilmelidir. Birinci olan talebe Dersaadet veya başka

⁴⁸ Layiha, ss. 2-3.

⁴⁹ Layiha, s. 3.

⁵⁰ Layiha, ss. 3-4.

vilâyetlerden birindeki idadilere kaydolunmalıdır. Birinci olan talebe istemediği takdirde⁵¹ idadiye kayıt ödülü ikinci olan talebeye verilmeli, o da istemezse üçüncü olana, ilâ âhir devam etmelidir.

4.2.Vakıflarla İlgili Öneriler

Layihada vakıfların idaresi, gelirleri, devamlılığı ve çalışanlarının sorunlarıyla ilgili aksaklıkların giderilebilmesi için önerilen çözümler 4 maddede toparlanmıştır:⁵²

1 – Öncelikli olarak Evkaf komisyonlarının eski azalarıyla görevlerinden azledilmiş müftülerin idarede buldukları zamanlara ait hesaplar incelenmelidir. Bunlar arasında zimmeti tespit edilenler zaman geçirilmeden çağırılıp borçları tesviye edilmelidir. Zimmeti tespit edilenler bunu reddetseler bile derhal haklarında dava açılması için gerekenler yapılmalıdır. Müftülere bu konuda gereken emirler verilmelidir.

2 – Vakıf mütevellilerinin hesapları da incelenerek üzerlerinde zimmet çıkanların emlâki haczedilerek iade mahkemesine müracaat edilmelidir.

3 – Bulgaristan Evkaf Nizamnamesi'yle Berlin Antlaşması maddeleri ve Şarkî Rumeli İslam cemaati talimatı hükümleriyle komiserlik makamının yetkileri dairesinde belediyelerce zapt edilmiş olan vakıfların veya vakıf bedellerinin geri verilmesi için hükümet tarafından girişimlerde bulunulmalıdır.

4 – Sofya'da ve komiserlik nezdinde, tıpkı maarif müdürü gibi, bir de evkaf müdürü bulundurulmalı ya da her iki memuriyeti aynı anda yerine getirebilecek muktedir bir zat atanmalıdır.

4.3.Müftülük ve Müftülerle İlgili Öneriler

Ali Ferruh Bey'in tespitlerine göre Emet ve Eyaletteki müftülerin seçilmeleri ve atanmaları çok garip bir şekilde yapılmaktadır. Esasen böyle önemli bir mevkide bulunacak kişilerin alim, fazıl ve hiç olmazsa belli derslerden icazlı bulunmaları gerekirken buna riayet edilmeyerek çoğunlukla cahil, bir iki sene medresede bulunup sarf ilimlerini bile tamamlamayı başaramamış softa bozuntuları bu göreve getirilmektedir. Bunun altında da yine partizanlık anlayışı ve ahlak bozukluğu yatmaktadır. Fakat böyle kişiler ifta mevkiine getirildikçe maalesef İslam hukuku her geçen gün ayaklar altına alınmaktadır. Örneğin bir kadına aynı zamanda iki nikah akdi, yetim ve dulların miraslarının şer'î hukuka aykırı şekilde taksimi, İslam vakıflarının âdeta yenilecek mal haline dönüştürülmesi gibi acıklı durumlar görülebilmektedir. Birtakım entrikalarla tayin olunmayı başarmış müftüler yalan yanlış ve ekseri garazları etkisiyle veya kişisel çıkarlarını gözeterек verdikleri ilâmlara “nâm-ı nâmî-i Prensiye” gibi hezeyan ifadeleri ekleyebilmektedirler.⁵³

⁵¹ Layihadaki ifadeyle “eğer baba mesleğini icra etmek sebebiyle ticarete meylederse”, s. 4.

⁵² Layiha, ss. 4-5.

⁵³ Layiha, s. 5.

Ali Ferruh Bey yukarıda temas edilen 24 Eylül 1881 tarihli “Rumeli-i Şarkî Cemaat-i Müslimesi Hakkında Talimat” adlı nizamnameyi hatırlatmaktadır. Bu nizamname naiblerin seçimi ve tayini, cemaat meclisi azasının seçimi, cemaat meclislerinin genel vazifeleri, vakıf şubelerinin vazifeleri, eytam şubelerini vazifeleri gibi mühim ve faydalı pek çok maddeyi de içermektedir. Fakat bu nizamname uygulamadan uzaklaşmış ve unutulmaya yüz tutmuştur. Bunun yerine bundan on yıl önce, Emaret tarafından bir nizamname kaleme alınmış ve uygulamaya koyulmak istenmiştir. O tarihte komiserlik makamında bulunan Nebil Bey’in çabaları ve Sobranyanın Müslüman azalarının itiraz ve muhalefetleri sayesinde engellenmişse de⁵⁴ gerek Bulgaristan Emareti gerekse Şarkî Rumeli Eyaleti müftülerinin tayin ve azilleriyle esas vazifelerine, vakıf ve hayır kuruluşlarının idare şekillerine, bunlara ait hesapların görülmesine ve diğer bazı hususlara dair Osmanlı hükümeti tarafından tasdik edilmiş bir nizamname, daha doğrusu bir kuvvet mevcut değildir. Bu durumdan yararlanan Emaret idaresi, müftüleri âdetâ birer menfaat ve fesat aracı olarak görmek suretiyle, bunların seçilmesi ve tayinleri esnasında kendilerine taraftarlık yapacak adamları müftü tayin edebilmektedirler. İşlerine gelmeyenleri ise sebepsiz yere veya haksızca azletmektedirler. Hatta mevcut hükümet tasarruf bahanesiyle müftü vekilliğini ve naipliği de büsbütün lağvetmiştir.⁵⁵

Layihadaki ifadelerden anlaşıldığına göre Ali Ferruh Bey sözünü ettiği durum hakkında daha önce de Sadrazam ve Şeyhülislam nezdinde girişimde bulunmuştur.⁵⁶ Bunun üzerine Sadrazam vakıfların korunacağı, gelirlerinin gereken şekilde sarf edilmesinin sağlanacağı, müftü vekilleriyle kaymakam muavinliği memuriyetlerinin tekrar ihdas edeceği, bütçeye de bu memuriyetleri ekleyeceği vaadinde bulunmuştur. Ancak yine de bu konunun bir daha bozulmayacak surette zapt ve rapt altına alınması için ciddi ve acil tedbirlere ihtiyaç hissedilmektedir.

Layihanın ilerleyen satırlarında Emaretin öteden beri maksadının Müslüman halkın Dersaadet’le olan hukukî bağının koparılması olduğuna dikkat çekilmektedir. Bu meyanda Emaret, Sofya müftülüğüne yüce bir mevki konumu kazandırarak onu bir nevi mezhep mercii olarak tanıtmak istemektedir. Örneğin dinî bayramlarda ve resmî günlerde Sofya müftüsü Komiserliğe gelerek Bulgaristan’daki bütün Müslüman halk namına tebrikte bulunmaktadır. Her nasılsa müftülerden ve halk arasından da bu fikre taraftar olanlar görülebilmektedir.

Sofya müftülüğünün bu tavrı Ali Ferruh Bey tarafından bir yazıyla Padişaha arzedilmiştir. Bunun üzerine son Kurban Bayramı vesilesiyle gerçekleştirilecek kutlamayı sadece Sofya İslam halkı namına yapması, zura Sofya müftülüğü ile meselâ Şumnu müftülüğü arasında hukuken fark

⁵⁴ 15 Eylül 1895 tarihinde Emaret tarafından uygulamaya koyulan “Müslümanların Dini İdarelerine Dair Talimatname”ye yukarıda temas edilmişti. Emaret gösterilen tepkiler dolayısıyla bu talimatnameyi hemen uygulayamamışsa da sonraki yıllarda bunu başarmıştır. Bk. Bayraktarova, ss. 93-95.

⁵⁵ Layiha, ss. 5-6.

⁵⁶ Girişimin ne zaman yapıldığı belirtilmemiş, metinde bu ibarelerin bulunacağı yerler boş geçilmiştir. Layiha, s. 6.

bulunmadığı, halifenin özel hukukunun şahsî menfaatlere feda edilmemesi gerektiği hususlarında Sofya müftüsü uyarılmıştır.⁵⁷

Şarkî Rumeli ve Bulgaristan Eمارeti'ndeki müftülerin Müslüman halk tarafından seçilmesi ve Prens tarafından tasdik edilmesi, bu şekilde seçilip tasdik edilen müftülerin mazbatalarıyla tatbik mühürlerinin komiserlik vasıtasıyla meşihat makamına gönderilerek adlarına padişah menşuru celp olunması, müftü vekillerinin de müftüler tarafından tayin olunarak, ellerine müftülerce verilecek mürasele ile vazifelerini ifa etmeleri hususlarında Eمارetin de muvafakati doğrultusunda bir karar alınması istenmişti. Hatta 9 Eylül 1899 tarihli nota ile aynı yılın 3 Ekim'inde müftü seçimi için Müslüman halkın seçime davet edileceği bildirilmişti. Ancak Eمارet tarafından bu karara da uyulmamıştır. Seçimler yapılmasına rağmen seçimi kazanan müftülerin isimleri komiserliğe verilmemiştir. O tarihten beri de birçok müftü keyfî bir şekilde atanmakta veya azledilmektedir. Bu durum Osmanlı hükümetince tabiatıyla uygun görülmemiş ve konunun meşru zeminde halledilmesi hakkında komiserliğe müteaddit emirler gönderilmiştir.⁵⁸

Eyalet ve Eمارet'in Osmanlı Devleti'ne tabi olmaları hasebiyle buralarda görev yapan ve kaza hakkı bulunan müftü ve naiplerce verilecek hüccet ve ilamların buralar haricinde de uygulanabilmesi, bu görevlere atananların meşruiyetine bağlıdır. Bunun için müftü ve naiplerin seçim suretlerinin meşihat tarafından onaylanmış olması ve seçim sonucuna ait evrakın meşihatın resmî mührünü taşıması gerekmektedir. Şarkî Rumeli İslam cemaatine mahsus nizamnamede müftü ve naiplerin ne suretle seçileceği ve tayin olunacağı açıktır. Ayrıca Berlin Antlaşması'nın beşinci maddesinde de buradaki Müslümanların mezhep teşkilatına ve ruhani reisleriyle olan münasebetlerine kesinlikle mâni olunmayacağı yazılıdır. Bu maddeler gereğince Ali Ferruh Bey Nezaret nezdinde şifahen girişimde bulunduğunu belirtmektedir. Ancak müftülerin kullanmakta oldukları resmî mühürlerde Türkçe bir harf bile kazanmış olmayıp sadece prenslik armasını taşımaktadır. Osmanlı hükümetinin bu konudaki mütalaası da belli değildir. Dolayısıyla bu şekildeki mühürlerin tasdik edilmesi için gönderilmesini istemek, mevcut hâliyle onları kabul etmek anlamına gelecektir. Böyle bir mahzurdan kaçınmak için derhal hem o mühürlerin şekline dair hem de hüccet ve ilamların ifade şekillerinin nasıl olacağı hakkında Halifenin (padişahın) emir ve isteğinin ne olduğu hususunda bir fikir edinmeye ihtiyacı olduğunu da ilave etmektedir.⁵⁹

Ferruh Bey'e göre Eمارet ve Eyalet'te Osmanlı hükümetinin maarif ile ilgili tamiminin uygulanması için Padişahın maddî ve manevî himayesi elzemdir. Hatta bu himaye müftüleri de kapsayacak şekilde lütfedilmelidir. Çünkü müftülerin kanunları hakkıyla icrada ve İslam hukukunu muhafazada metanet gösterememeleri, makamlarını muhafaza saikiyle maaşlarını veren mahalli idareye hoş görünmek mecburiyetinden neş'et etmektedir. Eمارet ve Eyalet dâhilindeki müftülerin maaşları takriben 150 lira, diğer gelirleri de bu meblağın yarısı kadardır. Bu rakamlar da göz önüne alınarak Osmanlı

⁵⁷ Layiha, s. 7.

⁵⁸ Layiha, aynı sayfa.

⁵⁹ Layiha, s. 8.

hükümeti tarafından onlara yapılacak nakit yardımın genel toplamı gayet küçük bir yekûn teşkil edeceğinden meşihat bütçesinde yer alması zor bir şey değildir. Mevcut durumda müftülerin birçoğu cehaletleri veya menfaatleri gereği Emaret Adliye ve Mezahip Nezaretini merci tanımaktadırlar. Bu da gerçek merciin, yani Meşihat makamının onlar üzerindeki hukukunu zayıflatmaktadır.⁶⁰

Ali Ferruh Bey ifta kurumuyla ilgili yukarıda sözü edilen meseleleri Sadaretin dikkatine sunduğunu beyanla çözüm için şu önerilerde bulunmaktadır.⁶¹

1 - Şarkî Rumeli Müslim cemaati hakkındaki talimat bir daha uygulamadan düşmeyecek şekilde ve tamamıyla icraya koyulmalıdır. Bu talimatın Emaret dâhilindeki müftüler ve onların yerine getireceği İslamî muamelatta da tatbiki temin edilmelidir.

2 - Eyalet ve Emaret dâhilindeki müftü ve naip maaşları Osmanlı hükümeti tarafından düzenlenmeli ve ödenmelidir.

3 - Müftülüğe seçilme ve tayin salahiyetini elde etmek için adayların icazetnameye sahip olmaları birinci şart olarak aranmalıdır.

4 - İcazetnamesi bulunmayan adayların seçilme ve atanma salahiyetini haiz olabilmelerini ve icazetname yerine kullanabilmelerini sağlamak için ellerinde Meşihat makamından resmen verilmiş bir "salahiyetname" bulunmalıdır.

5 - Eyalet ve Emaret'teki Müslüman halkın önde gelen, saygın kişilerinin nişan ve rütbeye meyli olduğu söylenebilir. Bundan istifade ederek yukarıda sözü edilen salahiyetnamenin revaç bulmasını sağlamak ve Meşihat makamının meşru merci olarak tanınması ve güçlendirilmesi maksadıyla müftü adaylarına bu yetki belgesiyle birlikte ilmiye rütbesinin başlangıcı olan "hâcegân" rütbesi veya maarif madalyası ihсан edilmelidir.

6 - Müftüler tarafından tanzim edilen ilamlar Meşihatça tasdik edilmeksizin Emaret ve Eyalet dâhilinde icra edilmemelidir.

7 - Filibe ve Sofya müftülerinin doğrudan doğruya Meşihat kapısından tayin ve irsal olunması sağlanmalıdır. Verilen ilamlar da onlara tasdik ettirilmelidir.

8 - Müftülerin atanması Müslüman ahalinin seçimi yoluyla gerçekleşmektedir. Atanmış müftülerin azilleri için ise birkaç imzalı şikâyetname yeterli olabilmektedir. Dolayısıyla bir müftünün tavrı mahallî hükümetin veya bazı kişilerin menfaatine aykırı olduğu takdirde birkaç garazkâr kişiye şikâyetname imzalatırmak müşkül değildir. Nitekim bu şekilde zaman zaman müftüler azlettirilerek bu makamın haysiyeti ve vakarı halk nazarında küçük düşürülmektedir. Bu durumun önüne geçmek için müftüler aleyhinde vuku bulacak şikâyetlerin sair üç müftü tarafından tasdik edilmesi şart koşulmalıdır.

⁶⁰ Layiha, ss. 8-9.

⁶¹ Layiha, s. 9-10.

9 – Yedinci maddede belirtildiği üzere Filibe ve Sofya beldelerine Meşihat makamından doğrudan doğruya bir müftü tayini uygun bulunmadığı takdirde arz edilen masraflar ve evkaf müdürü gibi komiserlik nezdinde bir şer'î ilam icra memuru bulundurmamak uygun olacaktır. Hatta fıkha hakim ve fazıl olacağı için bu kişilere masraflarını hafifletmek ve maarif ve evkaf bütçelerinden de yardım etmek üzere masarîf ve evkaf müdüriyetleri işlerini de havale etmek gerekir.

Ali Ferruh Bey yukarıda sıraladığı ve yapılmasını önerdiği hususların gerçekleşmesi hâlinde Müslüman halkın rahat, selamet ve saadetini temin etmekle kalınmayacağını, aynı zamanda onların mezhebî işlerinin de devletin kefaleti altında yürümesiyle beraber devletin kararlarının ve meşru hukukunun da bir kat daha teyit ve tahkim edilmesine hizmet edeceği kanaatinde. Bu sebeple bu önerilerinin tetkik edilmesini, Sadaretin tecrübeleri ve konuyla ilgili düşüncelerinin de önerdiği bu hususların daha faydalı hale getirilmesine imkân vereceğini ifade etmektedir. Eğer bu mümkün olursa Şarkî Rumeli Müslim cemaati talimatına bu maddelerin ilave edilmesi suretiyle Eyalet'e ve Emaret'e mahsus olmak ve hem kendisi tarafından hem de Sobranya'nın Müslüman azaları taraflarından Emaret'e kabul ve tasdik ettirilmek üzere uygun görüldüğü takdirde umumi bir nizamname tanzim edilerek, kendisinin görevini yaparken izleyeceği yola dair Sadaret talimatıyla beraber gönderilmesini arz etmektedir.⁶²

Layihanın devamında Müslüman halk arasında mevcut ve aslında kendi menfaatleri aleyhine hukuksuz uygulamalara sebep olan nifak ve şikâkın engellenmesi yukarıda da vurgulanan partizanlık belasının izalesine bağlıdır. Aksi halde Müslümanların aralarında bölünmeleri, sosyal yapılarıyla maddi ve manevi güçlerine zafiyet getirecektir. Oysa bu durumu değiştirmek ve faydalı bir netice temin etmek mümkündür. Ali Ferruh Bey bunun için üç şey müracaat edilmesini önermektedir:⁶³

1 - Ramazan ayları münasebetiyle akın akın Eyalet ve Emaret içine gelerek vaaz ve nasihat adı altında cahilâne, aslı başı olmayan bir takım dedikodular dışında başka bir şey yapmayan bir takım softa bozuntularının bu taraflara geçmeleri katiyen engellenmelidir. Bu gibilerin yerine hükümet tarafından tayin edilmiş olan hikmet sahibi vaizler gönderilmelidir. Bunlar gönderilirken de yapacakları vaazlarda neye dikkat etmeleri gerektiği kendilerine telkin edilmelidir. Bu vaizler birer ikişer, ama sessizce, gönderilmelidir.

2 - Beldelerin önde gelenlerine her türlü işlerini yerine getirirken nasıl davranacakları hususunda hükümet tarafından emir niteliğinde tavsiyelerde bulunulmalıdır. Bu tavsiyeler komiserlik, müftülük veya münasip görülecek başka bir vasıta ile örtülü şekilde yapılmalıdır.

3 - Sobranya Meclisinin Müslüman üyelerinin gerek Meclis'te gerekse seçimler veya diğer zamanlarda buldukları mahallerde hâl ve hareketlerine ve kullanacakları lisana dair komiserlikçe talimat hazırlanmalı ve uygulanmalıdır.

⁶² Layiha, s. 10.

⁶³ Layiha, ss. 10-11.

Ali Ferruh Bey'e göre bu üç hususun Bâbîâli tarafından ittihazı zorunluluk derecesindedir. Bunun yanı sıra diğer tedbirlerin de bir an evvel dikkate alınması elzemdir.

Sadaretin malumu olduğu üzere Eyalet ve Emaret'in yıllık hasılatı ve müşterek bütçeleri 100 milyon franga yakındır. Bunun 10 milyon frangı yani %10'u Müslüman halktan alınmaktadır. Fakat yıllık gelirin bir kısmı ile ecnebi sermaye, madenler ve sanayi gibi ahalinin doğrudan doğruya iştirak etmediği müstakil mesailer neticesi olup sözü geçen 100 milyon frank yekûne dâhil bulunan hasılat da dikkate alınınca Müslüman ahali Eyalet ve Emaret'in toplam gelirlerinin %30'una yakın bir miktarına iştirak etmektedirler. Müslüman halkın verdiği on milyon frangın iki milyona yakın kısmı maarif-i umumiye adıyla alınan vergilerden tahsil edilmektedir. İslâm mektepleri için Bulgar hükümeti yıllık tahminen 100 bin lira vermektedir. Bu itibarla Bulgar hükümetinin Müslüman halkın eğitimi için yıllık önemli bir miktar para verdiğini zannolunursa da buralardaki mekteplerin masrafları için halkın iki milyon franklık fedakârlığına karşılık onların yüz bin frank derecesindedir. Bu meblağ maarif bütçesinde Müslümanların eğitimi için yapılan sarfiyat kısmında gösterilmekteyse de hakkıyla ve tamamıyla Müslümanların eğitimi uğrunda sarf edilmekte olduğunu dair -bu mekteplerin içler acısı durumundan başka- hiçbir emare görülmemektedir.⁶⁴

Bulgar hükümeti bütçesinde müftüler için ayrıca seksen bin franklık bir masraf göstermektedir. Fakat bu paranın sarf edilip edilmediği de bilinmemektedir. Bundan başka müftüler toplam hasılatı Bulgar hükümetine gönderilmekte, gasp edilen İslam vakıflarından dolayı da belediyeler hayli gelir elde etmektedir. Şu hâlde toplanan paralar hesap edildiğinde Eyalet ve Emaret'in Müslüman cemaate birçok borcu bulunmaktadır. Buna karşılık yapılan harcamalara bakıldığında bu nokta ayrıca tetkike muhtaçtır.⁶⁵

4.4.Genel Durumla İlgili Diğer Bazı Tespitler ve Öneriler

Ali Ferruh Bey eğitim, vakıflar ve müftüler hakkındaki tespit ve önerilerinden sonra Bulgaristan'daki Müslüman Türklerin ekonomik ve sosyal durumları hakkında genel bazı bilgiler vermektedir. Layihada belirtildiğine göre yıllık geliri ancak beş milyon lira olan Bulgaristan Emareti gibi küçük bir hükümet civar Osmanlı vilâyetlerinde bulunan Bulgar mektep ve dinî müesseselerine yıllık beş yüz bin frank gizli veya açık para harcamaktadır. Bulgar hükümeti bu fedakârlığı boşuna değil, kendisince önemli bir menfaat elde edeceği ümidiyle yapmaktadır. Buna mukabil dâhildeki İslam maarif kurumlarının ibtidaî derecesinde bırakılarak Müslüman unsurların cehalet içinde kalması Emaret'in nasıl bir siyasî emel peşinde olduğunu apaçık göstermektedir.⁶⁶ Gerçekten civar Osmanlı vilâyetlerinde bulunan Bulgar mektepleri muallimleri ve müdürleri hep buradan ve hükümet tarafından tayin edilerek ve seçilerek gönderilmektedir. Bunların önemli bir kısmı esasen vilâyet halkından olup Emaret'in telkin ve talimatları doğrultusunda ilmî ve dinî müesseselere tayin edilip gönderilmektedir.

⁶⁴ Layiha, ss. 11-12.

⁶⁵ Layiha, s. 12.

⁶⁶ Layiha, ss. 12-13.

Maarif Nazırı *Kançef Efendî*'nin vaktiyle Bulgar mektebi müdürlüğünde bulunmuş olmasından da anlaşılacağı üzere, Eyaletteki mekteplere tayin edilen memurlar Emaretin erbab-ı vukufundan ve *Makedonya hayaline* hizmet edebilecek fesat ashabından seçilmektedir. Bu yüzden Bulgarlar çoktandır *evvel emirde ilmin nuru ile nurlanmaya* gayret sarf etmektedir. Buna karşılık bu azminde kendisine manen tehdit olabilecek olan Müslüman unsurlara karşı dikkatli davranmaktadır. Müslüman halk çok çalışarak ziraat, bakkalık manavlık gibi ticaretle meşgul olup refah ve servetini artırırken Bulgarların muvaffak olamadıkları debbağlık, saraçlık, nalbantlık gibi sanayi alanlarında rekabet edebilmektedir.⁶⁷

Ali Ferruh Bey'in tespitlerine ve düşüncesine göre Müslüman halk Emaret'in uygulamalarının altındaki niyeti görmektedir. Fakat yine de İslam dininin öğretileri sayesinde hilm ve insaf sahibi olmalarından dolayı kanunlara itaat ederek asayişin ihlalinden kaçınmaktadırlar. Yıllık on milyon frank derecesinde önemli bir vergi vermeleri hasebiyle Bulgar hükümeti de bu Müslüman halktan vazgeçmemektedir. Bu yüzden Müslümanların Eyalet ve Emaret içinde kalıp kalmamaları hususunda birinci şıkkı tercih ediyorlar. Ancak Müslüman sakinlerin bu havalide kalmaları tercih edilecekse herhalde bilhassa cahil olarak, sosyal hayat ve siyasi varlıklarını öğrenmeden, hatta birbirleri arasında düşmanlık ederek kalmaları iltizam edilmiştir. Maalesef bu havalinin Müslümanlardan tecridi Bulgarlarca bir "*emine-i mahsus*" olarak görülmektedir. Bununla birlikte beş altı yüz bin nüfus birden hicret eder veya kaybedilirse bu durum tehlikeli bir akıbet doğuracağından, Müslüman halkın eksiklikleri hissedilmeyecek derecede, yani ara sıra ve onar, yirmişer, otuzar, kırkar hane hicret etmelerine müsamaha ile bakılmaktadır. Gerçekten de bu tedrici muhaceretten Eyalet ve Emaret fazla etkilenmemiştir. Buna karşılık bu hâl, İslam'ın menfaati noktasından bakıldığında, seçimlerde bile etkisini göstermiştir.⁶⁸

Bulgar hükümetinin politikasını anlamayan bir kısım gayrimüslim küçük memurlar Müslümanların hicretini hükümetin tercih ettiği düşüncesiyle İslâm ahali hakkında bir zamandan beri zalimane ve vahşiyane hareketler yapmaktadır. Bu yüzden Müslüman halk özellikle bir seneden beri terk-i diyar etmeye zorlanmaktadır. Oysa bu tarz hareketler Emaret'i de endişelendirmektedir.

Bulgar memurların vahşiyane hareketleri Ali Ferruh Bey tarafından arz edilince tahkikat amacıyla komisyon gönderilmiştir. Komisyon yaptığı araştırma neticesinde bir rapor hazırlamıştır. 4 Mart 1900 tarihli olup hükümete sunulan raporda bu vahşice hareketler birer birer sayılmış ve bunları yapanların hak ettikleri cezaya çarptırılmaları istenmiştir. Komisyonun raporundaki tespitler ve önerileri doğrultusunda Bâbıâlinin Bulgar yönetimi nezdinde meseleye müdahalesi ve Padişahın himayesi söz konusu olmalı ki, Ali Ferruh Bey bu sayede Müslümanlara yeniden emniyet geldiğini, böylece muhaceretin bir dereceye kadar önünün alınabildiğini söylemektedir.⁶⁹

⁶⁷ Layiha, s. 13.

⁶⁸ Layiha, ss. 13-14.

⁶⁹ Layiha, ss. 14-15.

Ne var ki Osmanlı hükümeti Müslüman ahalinin hicreti hakkında tutarlı bir fikre sahip görünmemektedir. Zira bu konuda birbirine muhalif görüşler telakki edilmektedir. Bu yüzden de Müslüman ahalinin bu havalide kalıp kalmamaları hususunda bir kanaat üzere düşünce geliştirmek ve hareket planı önermek mümkün olmamıştır. Bununla birlikte muhaceret meselesine dair Ali Ferruh Bey'in bazı önerileri vardır:⁷⁰

Yarım milyonu aşkın Müslüman nüfusun hepsini bu havaliden kaldırıp Osmanlı mülkünün başka bir noktasına götürmek mümkünse bunu yapmak için dakika beklenilmemelidir. Bu mümkün değilse- ki müşküldür- o hâlde, Bulgarların da planları dâhilinde bulunan, Müslümanların tedrici muhaceretinin engellenmesi, Müslümanların bir ferdinin bile yurdundan ayrılmaması için gerekenler yapılmalıdır. Zira eğer bu şekilde devam ederse on-on beş sene zarfında Müslüman halk çok zayıflayacaktır. Bunun önüne geçmek için Osmanlı hükümetince bura halkı tarafından istirham edilen nakit yardımlar yapılmalıdır. Evlilikler kolaylaştırılmalı, ailelerin çok çocuk yapmaları teşvik edilmeli, beşinci çocuktan itibaren doğacak her çocuk başına sadaka olarak ailelerine münasip bir nafaka tayin ve ihsan edilmelidir.⁷¹

Layiha bu talep ve öneri ile bitmektedir. Aslında Layihanın geneli üzerinden bakıldığında Balkan coğrafyasından, özellikle Bulgaristan'dan 93 harbenden itibaren yoğun bir şekilde devam eden muhaceretin temel sebeplerini görmek mümkündür.

Sonuç Yerine

Ali Ferruh Bey'in layihada genişçe tespit ve önerilerde bulunduğu hususlar öteden beri Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'daki Müslümanların durumuyla ilgili gerek ikili gerekse zamanın büyük devletleri nezdinde çözümüne uğraştığı konuları içeriyordu. Layihadaki önerilerinin dikkate alınıp alınmadığını, daha doğrusu önerileri doğrultusunda Bulgaristan'daki Müslüman azınlığın durumunda iyileşme olup olmadığını kendisi tecrübe etme fırsatı bulamadı. Çünkü layihayı yazdıktan kısa bir müddet sonra vefat etti. Ancak Bulgaristan'daki Müslüman halkın sosyal hayatı, eğitim durumları ve dinî meseleleri, bundan önce olduğu gibi bundan sonra da taraflar arasında müzakere ve görüşmelere konu olmaya devam etti. Hatta müteakip yıllarda bölgede meydana gelen siyasi gelişmeler, Bulgaristan'daki Müslüman Türklerin durumunda daha radikal değişikliklerin kapısını araladı.

Layihanın kaleme alınmasından altı yıl sonra, 1908'de Bulgaristan Emareti bağımsızlığını ilan etti. 1909'da İstanbul'da imzalanan protokol ile Osmanlı Devleti Bulgar Krallığı'nı resmen tanımış oldu. 1912'de başlayan Balkan Savaşları ve peşinden patlak veren I. Dünya Savaşı gerek iki devlet arasındaki ilişkiler gerekse Bulgaristan'daki Müslüman azınlığın toplumsal durumu ve eğitim yaşantısı ve demografik yapısı bakımlarından farklı boyutların gündeme gelmesine sebep oldu.

⁷⁰ Layiha, s. 15.

⁷¹ Layiha, ss. 15-16.

Bulgaristan'ın 5 Ekim 1908 tarihinde bağımsızlığını ilan etmesini müteakip Bulgar Meclisinde ele alınan ve kanunlaştırılan konular arasında eğitim de vardı. 14 Kasım 1908'den itibaren Mecliste müzakerelerine başlanan eğitim kanunu, resmî olarak 1909 yılında yürürlüğe girmekle beraber, bazı maddeleri itibarıyla yayımından önce fiilen uygulamaya koyulmuştur. Kanuna göre Müslüman azınlık okulları özel okul statüsüne alınacak ve bütün özel okullarda eğitim dili Bulgarca olacaktı. Okullarda Müslüman halkın kendi içinden seçeceği ve kanunun uygulanmasında hükümete karşı sorumlu olacak üç kişilik encümen görev yapacaktı. Sancak müftülerine sadece din derslerini teftiş yetkisi verilirken, diğer derslerin teftişini okul müfettişleri yapacaktı. Müslüman okullarının bakım onarım masrafları esas itibarıyla vakıf gelirlerinden karşılanacak, bu gelirler yetersiz kalırsa okulun bulunduğu belediye bütçesi devreye girecekti.⁷²

5 Mart 1909 tarihinde resmen yürürlüğe sokulan Bulgaristan Milli Eğitim Kanunu bütün eğitim kurumlarını tek merkezde topluyordu. Özel okullarla ilgili uygulama kanunda aynen korundu. Kanun'a göre Bulgar okullarının masraflarında kullanılmak üzere bir fon oluşturularak köy ve kasabalardaki bazı arazi ve ormanların işletilmesinden elde edilecek gelirler buraya tahsis edildi. Ayrıca şehirlerde belediyeler tarafından işletilen kaplıca, plaj, su tesisleri gibi yerlerden elde ettikleri gelirin bir kısmını okul fonuna aktaracaktı. Ancak kanun maddesi Türk azınlık okullarını kapsamıyordu. Oysa nüfusunun büyük kısmı Müslüman Türklerden müteşekkil belediyeler de Bulgar okulları için oluşturulan fonları desteklemekle mükellefti. Eğitim dilinin Bulgarca olması ve sözü edilen fon kapsamına Müslüman azınlığa ait okulların dâhil edilmemesi gibi maddeler mecliste ve meclis dışında tepkilere yol açmışsa da kanun bu hâliyle kabul edilmiştir.⁷³

19 Nisan 1909'da imzalanan İstanbul Protokolü ile bağımsız Bulgar Krallığı Osmanlı Devleti tarafından resmen tanınmış oldu. Bu protokole Bulgaristan'daki Türklerin azınlık haklarını düzenleyen bir Müftüler Sözleşmesi eklendi. Bulgar hükümeti bu sözleşmeyle ülkesindeki Türk azınlığın hak ve özgürlüklerine saygı göstermeyi kabul ve taahhüt ediyordu. Sözleşme'nin 6. maddesi Bulgaristan'daki Türk azınlık okullarının eğitimini kapsıyordu.⁷⁴ Buna göre Bulgar hükümeti ülkedeki Müslüman Türk okullarına yeterli para yardımıyla bulunacaktı. Ayrıca Bulgaristan'daki müftülerin bu okullar üzerindeki yetkileri de sözleşmeye dâhil edilmiştir. Başmüftü ve müftüler gerektiğinde Bulgaristan'daki genel maarif meclislerini ve Müslüman mekteplerini teftiş edebilecekler, ihtiyaç duyulan yerlerde mektep açılması için girişimde bulunabilecek, başmüftü gerektiğinde

⁷² Bayraktarova, s. 199.

⁷³ Şimşir, s. 49-51; Bayraktarova, ss. 200-201.

⁷⁴ Madde şöyle yazılıdır: Başmüftü ve müftüler, indelhâce Bulgaristan'daki maârif-i umûmiye meclislerini ve mekâtib-i islâmiyeyi (müslüman okullarını) ve medreseleri teftiş ve lüzum görülen mahallerde mektepler ihdâsı zımında teşebbüsât-ı lâzime icrâ edeceklerdir (Gerekli girişimlerde bulunacaklardır.) Başmüftü, lüzum var ise maârif-i umûmiye-i islâmiyeye müteallik umûr ve mesâlih için dâire-i âidesine mürâcaat edecektir. Bulgaristan'da kâin mekâtib-i islâmiye ve cevâmi-i şerifenin muhâfaza ve idâresi için Bulgaristan bütçesinde bir meblağ-ı kâfi tahsisine devam olunacaktır. Şimşir, s. 48.

Müslümanların eğitimiyle ilgili konular için yetkili mercilere müracaat edebilecekti.⁷⁵ Müftülerin doğrudan Şeyhülislamlığa bağlı olmaları dolayısıyla Bulgar tarafı sözleşmedeki diğer konulara ilave olarak Türk azınlık okullarındaki bazı uygulamalar bakımından Osmanlı Devleti'ne güvence vermiş oluyordu.

Yukarıda sözü edilen Bulgaristan Milli Eğitim Kanunu'yla da bu sözleşme hükümleri birbirlerine aykırı olmamakla birlikte uygulama farklı olmuştur. Esasen 1909 protokolünde -sözleşme bir tarafa bırakılırsa- Bulgaristan'daki Türklerin eğitimi ve eğitim kurumlarının işleyişi ile ilgili bir hüküm bulunmamaktadır. Nitekim yeni Bulgaristan idaresinin ilk zamanlar, sözleşmedeki taahhütlere rağmen, ülkedeki Türk azınlığın eğitimiyle ilgili olarak Emaret zamanındaki bakış açısını devam ettirdiği söylenebilir. Her ne kadar Müslüman azınlık kanunların ve ikili anlaşmaların kendilerine tanıdığı hakların farkında olarak birtakım serzenişlerde ve hak taleplerinde bulunmuşlarsa da süreç her açıdan onların aleyhinde gelişti. Balkan savaşları bölgedeki Türk azınlık açısından, hayatta kalabilmek ve göç gibi⁷⁶, eğitimden daha büyük sorunları ortaya çıkardı. Bu dönemde Bulgar çeteleri tarafından Türklere yönelik saldırılardan okullar da nasibini fazlasıyla aldı. Binalar tahrip olurken öğretmenlerin önemli bir kısmı da Osmanlı sınırları içine göç etti. Savaştan sonra 1913'te imzalanan İstanbul Antlaşması'yla Bulgaristan hükümeti Müslümanların eğitimiyle ilgili iyileştirici mahiyette bazı düzenlemeler yapmayı taahhüt etmişse de⁷⁷ I. Dünya Savaşı ve sonrasında bunların uygulama sahasına geçmesi istenilen ölçüde olamamıştır.

Vakıflara gelince, 1907 yılında Bulgaristan'daki vakıfların korunmasıyla ilgili bazı meselelerin çözüme bağlanması için İstanbul'da bir komisyon toplanmıştı. Bulgaristan Komiserliği tarafından Bulgarların ele geçirdiği vakıfların miktar ve çeşitlerini içeren defterler hazırlanmıştı. Bu defterlerde Emaret'in kuruluşundan beri Bulgaristan ve Şarkî Rumeli'de bulunan İslam vakıflarının nerede buldukları, neden ibaret oldukları, yok edilen ve harap durumda olanlar, mevcut vakıfların mütevellilerinin hayatta olup olmadıkları kaydedilmiştir. Ancak komisyon vakıflar meselesiyle ilgili bir neticeye varamamıştır.⁷⁸

Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra 1909 yılının başlarında Bulgar tarafıyla Osmanlı Devleti arasında gerçekleştirilen müzakerelerde vakıflar konusu yeniden ele alındı. Bulgarların müstesna vakıflar hakkında kesin bir çözüm yoluna yanaşmamaları yüzünden mesele sürüncemede kaldı ve ileride çözüme bağlanmak üzere bırakıldı. Akabinde Bâbiâli ile Bulgaristan arasında imzalanan 19 Nisan 1909 tarihli protokole göre Bulgaristan hükümeti vakıflar konusunu halletmek üzere en geç üç ay içinde bir komisyon kuracaktı. Protokolün eki olarak aynı tarihte imzalanan Müftüler sözleşmesinin beşinci maddesinde başmüftünün görevleri arasında vakıfların yönetimi de sayılmaktaydı. Başmüftü vakıflarla ilgili hesap defterleri

⁷⁵ Bayraktarova, ss. 207-208.

⁷⁶ Geniş bilgi için bk. Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri*, TTK Yayınları, Ankara 2014.

⁷⁷ Bu düzenlemelerin ayrıntıları için bk. Bayraktarova, ss. 201-202.

⁷⁸ Bayraktarova, s. 175.

hazırlatacağı. Bu defterler Türkçe tutulabilecekti. Aynı sözleşmenin yedinci maddesi de tamamen Bulgaristan vakıflarıyla ilgili hükümler içeriyordu. Buna göre, mukavelenamenin imzalanmasından itibaren altı ay içinde Bulgaristan hükümeti tarafından başmüftünün de dâhil olacağı özel bir komisyon kurulacaktı. Bu komisyon, vakıf mütevellileri veya onların kanuni temsilcileri tarafından bu zamana kadar yapılan bütün talepleri ve iddiaları araştırarak, inceleyecek ve en geç üç yıl içinde karara bağlayacaktı. Komisyonun verdiği kararlardan memnun olmayan taraf, vakıfların bağlı oldukları mahallî mahkemelere müracaat edebileceklerdi.⁷⁹

Bulgaristan Hükümeti her ne kadar antlaşmalarda öngörülen komisyonu oluşturmaya yanaşmasa da Bâbîâlinin baskısı sonucunda komisyon kurdurulabildi. İncelemelerinin ardından komisyon, 24 Ekim 1909 tarihinde bir rapor düzenledi. Bu rapor; vakıfların kuruluşu, müstesna evkafın mahiyeti ile tasarruf şartları, hükümetin bu vakıflar üzerindeki hakları, protokolün özel maddeleriyle komisyona verilen yetkinin dereceleri ile bazı antlaşma metinlerinin açıklamalarını içeriyordu. Komisyon ayrıca müstesna evkaftan dolayı Bulgaristan hükümetinin mütevellilere tazminat ödemeye mecbur olmadığına karar vermişti. Komisyon kararları Osmanlı Devleti tarafından kabul edilebilir ve uygulanabilir görülmedi. Evkaf Nezareti şeri hüküm ve kanuni sebepler mesnet gösterilmek suretiyle rapor içeriğinin çürütülmesi için Meşihat makamı ile ortak çalışma başlattı.⁸⁰ Ancak bundan bir netice alınmadan Balkan savaşı patlak vermiştir.

Layihada müftülük meselesine ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir. Çünkü müftülerin hem eğitim kurumları hem de vakıfların yönetiminde önemli bir işlevi vardı. Bulgaristan hükümetinin Müslümanlara karşı uyguladığı hukuk dışı davranışlar nedeniyle Bâbîâli ile Bulgaristan Prensiği arasındaki ilişkiler 1902'den sonra da gergin devam etti. Gerginliği yumuşatmak ve ihtilafı konuları çözmek adına 1 Mart 1904 tarihinde yapılan müzakereler sonucunda, Bulgaristan'daki Müslümanların dini idarelerinin korunması ve kanunlar uyarınca müftü vazifelerinin düzenli bir şekilde yerine getirilmesinin sağlanması, Sofya müftüsünün değişmesi halinde durumun Bâbîâli'ye bildirilmesi kararlaştırıldı. Bâbîâli, Müslümanların Berlin Antlaşması'yla garanti edilen dinî ve medenî haklarının korunması ve müftülerin Meşihat makamı tarafından tasdik edilmesi konularındaki ısrarını sürdürdü. Bulgar Hükümeti, 9 Nisan 1904 tarihinde Müslüman ahali tarafından seçilen müftülerin Şeyhülislam tarafından tasdik edilmeleri hususunda gerekli tedbirlerin alınacağını bildirdi. Ancak müftüler konusundaki keyfi muameleler bundan sonra da devam etti.⁸¹

19 Nisan 1909 tarihli protokolün ekindeki sekiz maddelik Müftüler Sözleşmesi'ne göre baş müftü Sofya'da oturacaktı. Görevi ise Bulgaristan'daki Müslümanların dinî, medenî ve hukukî işlerini halletmekle görevli diğer müftüleri koordine etmek ve İstanbul'daki Meşihat makamı ile Bulgaristan'daki Mezhepler Bakanlığı arasındaki ilişkilerde aracılık etmektir. Başmüftü seçimi, özel olarak toplanan müftüler tarafından yapılacaktı.

⁷⁹ Bayraktarova, s. 176.

⁸⁰ Bayraktarova, ss. 178-179.

⁸¹ Bayraktarova, ss. 97-98.

Mezhepler Nezareti seçilen baş müftüyü, Sofya'daki Osmanlı Devlet Komiserliği vasıtasıyla Meşihat makamına bildirecekti. Meşihat makamı ise seçilen baş müftüye bir menşur ve mürasele gönderecekti.⁸²

Sözleşmeyle Bulgaristan'daki müftülerin görevlerinin belirlenmesi, tayin ve kararlarının onaylanması yetkisi İstanbul'daki Meşihat makamına verilmiş oluyordu. Hem vakıfların yönetiminden hem de Müslüman toplumun eğitiminden sorumlu olan müftüler aynı zamanda Türk Hükümeti ile Bulgar Hükümeti arasında bir çeşit aracı ve Bulgaristan Mezhepler Nezareti ile İstanbul'daki Meşihat makamı arasında da bir köprü vazifesi görüyorlardı.⁸³

Müftüler sözleşmesine göre müftü ve müftü vekillerinin görevden alınmaları Bulgar memurları için geçerli olan kanunlara göre yapılması gerekirken, Bulgaristan'daki müftülerin azil ve tayinleri Bulgaristan Dışişleri ve Mezhepler Nezaretinin keyfi tasarruflarıyla yapılıyordu. Bulgarlar istedikleri müftüyü sorgulamadan azlediyor ve istediğini de müftülüğe getiriyordu. Bâbiâli, Sofya Sefareti kanalıyla müftü seçimleri ve azilleri konusundaki protokol maddelerine aykırı uygulamaların sona erdirilmesi için Bulgaristan hükümeti nezdinde gerekli teşebbüslerde bulunmasına rağmen bundan sonuç alınamamıştır.⁸⁴

Kaynakça

1 - Kaynak

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Y-EE, 00136/32.

2 - Tetkikler

AYDIN, Mahir, *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, Ankara 1992.

_____, "Doksanüç Harbi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 9, 1994, ss. 498-499.

_____, "Bulgaristan Komiserliği", *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, C. XVII, S. 21, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, ss.71-125.

BAYRAKTAROVA, Emine, *Bulgaristan'daki Müslüman Azınlıkların Statüsü (1908-1919)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2009.

BEYDİLLİ Kemal, "Rusya ('Tarih' ve 'Osmanlı-Rus Münasebetleri' başlıkları)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 35, 2008, ss. 253-265.

ÇETİN, Emrah, "Sporla İlgili Türk Basınında Yer Alan İlk Yazı: Ali Ferruh Bey ve 'Eskrim' Makalesi", *JASS (The Journal of Academic Social Science Studies)*, S. 37, Autumn 2015, ss. 149-157.

ERDOĞAN, Mehtap, "Ali Ferruh'un Şâyân Adlı Eseri ve Bu Eser İçerisinde Yer Alan Terci-i Bend-Müstezad Nazım Şekliyle Bir Manzumesi", *Turkish*

⁸² Şimşir, s. 368.

⁸³ Şimşir, s. 369.

⁸⁴ Bayraktarova, ss. 103-104.

Studies, (Prof. Dr. Ahmet Buran Armağanı) C. IV, S. 8, İstanbul 2009, ss. 1189-1211.

EŞREFOĞLU, Eşref, “Ali Ferruh Bey’in Doğu Rumeli’de ‘Lisân-ı Osmânî ve Sikke-i Osmânî’ Meselesine Ait 1903 Tarihli Bir Raporu”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, (Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısı), S. 32, İstanbul 1979, ss. 381-402.

GENCER, Ali İhsan, “Ayastefanos Antlaşması”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 4, 1991, s. 225.

_____, “Berlin Antlaşması”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 5, 1992, ss. 516-517.

HALAÇOĞLU, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli’den Türk Göçleri*, Ankara 2014.

İBRAHİMOV, Osman, *1877-1908 Yılları Arasında Bulgaristan Müslümanlarının Dinî Kurumları*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016.

İPŞİRLİ, Mehmet, “Bulgaristan’daki Türk Vakıflarının Durumu (XX. Yüzyıl Başları)”, *Bellekten*, C. LIII, S. 207-208, 1989, ss. 679-711.

KOYUNCU, Aşkın, “Bulgaristan’da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 20, 2006, ss. 197-243.

KÖSE, Osman, “Bulgaristan Emareti ve Türkler (1878-1908)”, *Turkish Studies*, Volume 1/2, Fall 2006, ss. 259-302.

METHODIEVA, Milena, *Pan-İslam, The Porte and Education: Ottoman Support For Muslim Schools in The Bulgarian Principality 1878-1908*, (Basılmamış Doktora Tezi), Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001.

ŞİMŞİR, Bilal N., *Bulgaristan Türkleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara.